

SAVREMENO GRADITELJSTVO

naučno-stručni časopis za graditeljstvo republike srpske, godina III, broj 05-2011.

CONTEMPORARY BUILDING DEVELOPMENT

Scientific Technical Journal for Building Development of the Republic of Srpska, 3rd year, No. 5 - 2011.

2011

05

SADRŽAJ

- 008** PRAVOSLAVNA CRKVENA PORTA KAO SVETOST ILI PROFANO DVORIŠTE
Velimir Lj. Čerimović
- 024** PRIKAZ I ANALIZA EVROPSKE MAKROSEIZMIČKE SKALE 1998 (EMS-98)
Mirko Ačić, Vladimir Ačić
- 048** MODEL UČENJA URBANIZMA U CRNOJ GORI - SLOJEVITA INTEGRALNOST
Svetlana Perović, Svetislav Popović
- 056** MODEL SAVREMENE KULTURE - DOGAĐAJ KAO ARHITEKTONSKI KONCEPT SPORTSKE DVORANE U LAKTAŠIMA
Mihailo Lujak, Nevena Predojević
- 068** ISPITIVANJE PROBNIM OPTEREĆENJEM KROVNIH REŠETKASTIH NOSAČA IZVEDENIH OD LAMELIRANOG DRVETA NA OBJEKTU SPORTSKE DVORANE U LAKTAŠIMA
Ahmet Imamović, Nesib Rešidbegović
- 076** NEMA FAVORIZOVANIH PREDUZEĆA
INTERVJU Srebranka Golić, ministar za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju u Vladi Republike Srpske
- 080** "SHP CELEX" BANJA LUKA UKUPNI POBJEDNIK
Privredna komora RS izabrala najbolje u privredi RS za 2010. godinu
- 082** NAKON REHABILITACIJE PUTNE MREŽE, SANACIJA TUNELA I MOSTOVA
Javno preduzeće "Putevi Republike Srpske"
- 084** BUDUĆNOST U ZELENOJ ENERGIJI - MALIM HIDROELEKTRANAMA
Komisija za koncesije Republike Srpske
- 086** 14 GODINA POSTOJANJA I RADA
Arhitektonsko - građevinski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci
- 088** OBAVJEŠTENJE O KATEGORIZACIJI I PRIPREMI RADOVA ZA ČASOPIS „SAVREMENO GRADITELJSTVO“
- 090** PREGLED SAJMOVA ZA 2011. GODINU

PRAVOSLAVNA CRKVENA PORTA KAO SVETOST ILI PROFANO DVORIŠTE¹

Pregledni (naučni) rad
UDK 726.7:271.222(497.16)

Rezime

Nakon 2. milenijuma Hrišćanstva naučno istraživanje, izučavanje i sagledavanje crkvene porte predstavlja svojevrsni raritet u teološkoj, graditeljskoj i drugim naučnim disciplinama.

Savremeni pristup njenom izučavanju započeo je tek krajem 20. i u 21. v. Međutim, njeno inoviranje i variranje do današnjih granica profanizacije nije rezultat sticanja uslova i prilika samo u okvirima savremene urbanizacije. Razne promene prvobitne hrišćanske crkvene porte počinju još u dalekoj prošlosti i u tesnoj vezi su sa variranjem i umnožavanjem hrišćanskog dogmatskog učenja pogotovo nakon raskola u 11. veku. To je uticalo na razvoj i tipologiju njenih oblika, a i učestalo posvetovljavanje naročito kroz način izbora lokacije i neodrživo poimanje njenog svetog volumena kao crkvenog, odnosno svetovnog dvorišta.

U vezi s tim, naučno objašnjenu crkvenu portu na primerima crkvenog nasleđa autor je uz pet tabela u disertaciji nastavio proučavanjem izvedene analize, što je uz nova istraživanja u Arhiepiskopiji beogradsko-karlovačkoj rezultiralo sintetizovanjem novih rezultata. Zahvaljujući tome, ova tema je zapravo novi pristup u vrednovanju crkvenog graditeljskog nasleđa, ali i vrednovanju, planiranju i izgradnji drugih crkvenih celina i oblika.

Ključne reči: Arhetipska struktura, sveto mesto, tačka oslonca, trougaona kulturna svetost, svetovno dvorište.

ORTHODOX CHURCHYARD AS HOLINESS OR PROFANE YARD

Summary

After the second millennium of Christianity scientific research, study and understanding of the churchyard is a kind of rarity in the theological, architectural and other disciplines.

Modern approach to its study began only in the late 20th and in the 21st century however, its innovation and variation to the present borders of profanation is the result of the acquisition conditions and opportunities in the frame of modern civilization. A fluctuation of the original Christian church yard beginning in ancient times and in close connection with the variation of the multiplication of Christian dogmatic teachings, especially after the split in the 11th century. This influenced the development of the typology of its forms, and frequent secularization especially through the method of selecting locations and untenable notion of its volume as the church of St or secular court.

In this regard, scientifically explained the churchyard on the examples of ecclesiastical heritage is the author of the five tables in the thesis continues the study performed the analysis, which along with new research in the Archbishopric of belgrade-karlovacka resulted in synthesizing new results. As a result, this issue is actually a new approach for evaluating the architectural heritage of the church, and evaluation, planning and construction of other religious entities and shapes.

Key words: Archetypal structures, sacred place, the fulcrum, the sanctity of the cult triangular, secular court.

¹Ovaj rad rezultat je pripremne faze istraživanja u okviru naučnog projekta broj 36032 „Razvoj i tipologija oblika pravoslavne crkvene porte u Arhiepiskopiji beogradsko-karlovačkoj“, koji se realizuje uz podršku Ministarstva nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru Programa istraživanja u oblasti tehnološkog razvoja za period 2011-2014.

²Okosnicu novih istraživanja u Arhiepiskopiji beogradsko-karlovačkoj u ovoj pripremnoj fazi predstavlja doktorska disertacija autora „Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika“, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam – Univerzitet u Novom Sadu.

1. Uvod

U vezi s naučnim istraživanjem i objašnjenjem pravoslavne crkvene porte kao **specifične**, složene i bogonadahnute crkveno-graditeljske celine koja je obdarena **svetošću** i ispunjena njenom blagodetno i blagotvorno dejstvenom energijom, jasno je da ona ima svoje posebno mesto i ulogu u vrednovanju **nasleđenih** crkvenih dobara, ali i u organizaciji i izgradnji novih crkveno-graditeljskih struktura i celina u ruralnom, urbanom ili naturalnom ambijentu i okruženju.

Ova sveta crkveno-graditeljska struktura zasniva se na crkvenoj, duhovnoj, institucionalnoj, narodnoj, obrednoj i religioznoj tradiciji i kulturi, zatim crkveno-graditeljskom iskustvu, znanju i **nasleđu** i ima svoj istorijski kontinuitet i uporište u religiozno, odnosno **hrišćanski** profilisanom ljudskom biću. To je mesto, prostor, volumen, ambijent i celina gde dominiraju duhovne (nematerijalne) tvorevine i arhetipovi [2] kosmogonije ili ontofanije [3], manifestacije i otkrovenja [4] **teofaničnog** [5] (bogojavnog) i **hijerofaničnog** [6] (izliva svetosti) fenomena. Isto tako, to je mesto materijalizacije njegovih onto-duhovnih i obredno-religioznih potreba, koje su na **teofaničnom** i **hijerofaničnom** *genius loci* **ovaploćene** u delotvornom transcendentnom, ikonografski i morfološki artikulisanom i funkcionalno sazdanom crkveno-graditeljskom obliku svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta.

To nije nimalo slučajno, jer **hrišćanska** religija, kao i druge, sveopšta je pojava u **čovečanstvu**. Uostalom, istorija religije **nehotično** svedoči da je „religija neprolazna pojava u **čovečanstvu**. Sve nastaje i nestaje, ali religija ostaje. Ona je kao energija: menja svoje oblike, ali sama ne **iščezava**, ne uništava se“. Ona postoji u istoriji **čovečanstva** kao kakav neodvojivi pratilac koji je još kako vidno učestvovao u toj istoriji, još kako moćno uticao na njeno formiranje, i još kako bogato stvarao i **oplođavao** kulturu **čovečanstva**. Osim toga, ona je izraz i zahtev same ljudske prirode koja traži religiju i zahteva je, jer počiva na prirodnoj religijskoj klici koja je svojstvena ljudskoj duši i religijskoj sposobnosti **čovekove** duše [7].

Ova iskonska religioznost ljudskog bića nije upitna, pa na taj **način** ne može biti upitna ni njegova potreba za religioznom istinom, bilo putem neposrednog spoljašnjeg natprirodnog otkrovenja, bilo putem nevidljive blagodati koju mu **natprirodnim načinom** saopštava Bog [8]. Ovakve ljudske onto-duhovne i obredno-religiozne osobine i potrebe, **zahvaljujući** prethodnoj manifestaciji fenomena svetosti kao obrednog i religioznog arhetipa na prvobitno ili prethodno već poznatoj **hrišćanskoj** ili svetovno anonimnoj lokaciji, sasvim logično se izražavaju i rezultiraju otkrovenjem **teofaničnog** i **hijerofaničnog** *genius loci* [9] i njegovim crkveno-graditeljskim nazidavanjem. Sve ovo ukazuje na posebnu vrednost otkrovenja i posebnu važnost ustanovljenja takve svete celine (duhovne tvorevine i tekovine), koja proishodi iz postojanja i sabranja crkveno-narodne zajednice, a zatim i obredno-religioznog **činodejstva** kao relevantne i neizostavne prethodnice u njenom nastajanju, ali i njenog **posvećenja** ili oboženja,

čime se samo definivno potvrđuje i njeno sveto nazidavanje i **buduće** održivo trajanje kao obnovljene ili novostvorene vrednosti.

Iz ovog jasno proizlazi da pravoslavna crkvena porta nije nikakva fiktivna sveta ili svetovna tvorevina. Ovde se radi o arhetipskoj crkveno-graditeljskoj **fizičkoj** strukturi koja je kao spoljašnji sveti prostor utemeljena, pre svega na arhetipskim konstitutivnim sistemskim indikatorima i elementima nematerijalne i materijalne prirode. A oni su kroz dugotrajni crkveno-istorijski proces kristalizacije i **utvrđivanja** **hrišćanskih dogmatskih načela**, obredno- religioznih potreba i crkveno-graditeljskih rešenja i oblika nastajali, razvijali, grupisali se sve do nivoa kontinuiranih i tradicionalnih sistemskih celina, tekovina i dakako danas posebno stvorenih vrednosti.

2. Složenost svetog volumena

Kada je u pitanju **izučavanje** spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama danas se pouzdano može reći da do 21. veka nisu poznati **istraživači** koji su se bavili genezom pravoslavnih crkveno-institucionalnih jedinica i **posledičnim** razvojem i tipologijom oblika ovog svetog mesta i volumena. To se pouzdano zna za pomesno područje Srpske pravoslavne crkve, pa i za područje **Istočnohrišćanske** ortodoksije. **Već** iz ove konstatacije nazire se složenost svetog volumena oko pravoslavnog hrama koju artikulisu elementi nematerijalno-prostorne i materijalno-prostorne strukture. Iz toga je vidljivo da nematerijalno-prostorna struktura koja prethodi manifestaciji **teofaničnog** i **hijerofaničnog** fenomena i otkrovenju **teofaničnog** i **hijerofaničnog** *genius loci*, uvek i neizostavno u duhu religioznog i obrednog reda i smisla u stvaranju svetih vrednosti prethodi materijalizaciji vidljivih, ikonografski i morfološki prepoznatljivih crkveno-graditeljskih oblika.

Nadalje, u crkveno-institucionalnom smislu, **takođe** **posledični** crkveno-ambijentalni volumeni sa pripadajućim prostorno-graditeljskim oblikom porte, promenljive su kategorije i uveliko zavise od (hi)jerarhijsko-eparhijskog sistema subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, trajanja i opstajanja funkcija crkveno-institucionalne jedinice, ali i od lokacionih faktora koji neposredno utiču na situacione uslove **teofaničnog** i **hijerofaničnog** *genius loci*. Ovakvo (hi)jerarhijsko i eparhijsko institucionalno polazište sasvim je utemeljeno na kontinuitetu i tradicionalnim vrednostima crkvenog, duhovnog, religioznog, obrednog i graditeljskog **nasleđa**, jer prema rangu, dostojanstvu i prioritarnim religioznim, obrednim i bogoslužbenim funkcijama **narečene** crkveno-duhovne institucije i lokalnim graditeljskim uticajima i karakteristikama **teofaničnog** i **hijerofaničnog** *genius loci*, artikulisu i oblikuju se proporcije svetog mesta, prostora, volumena, ambijenta i celine.

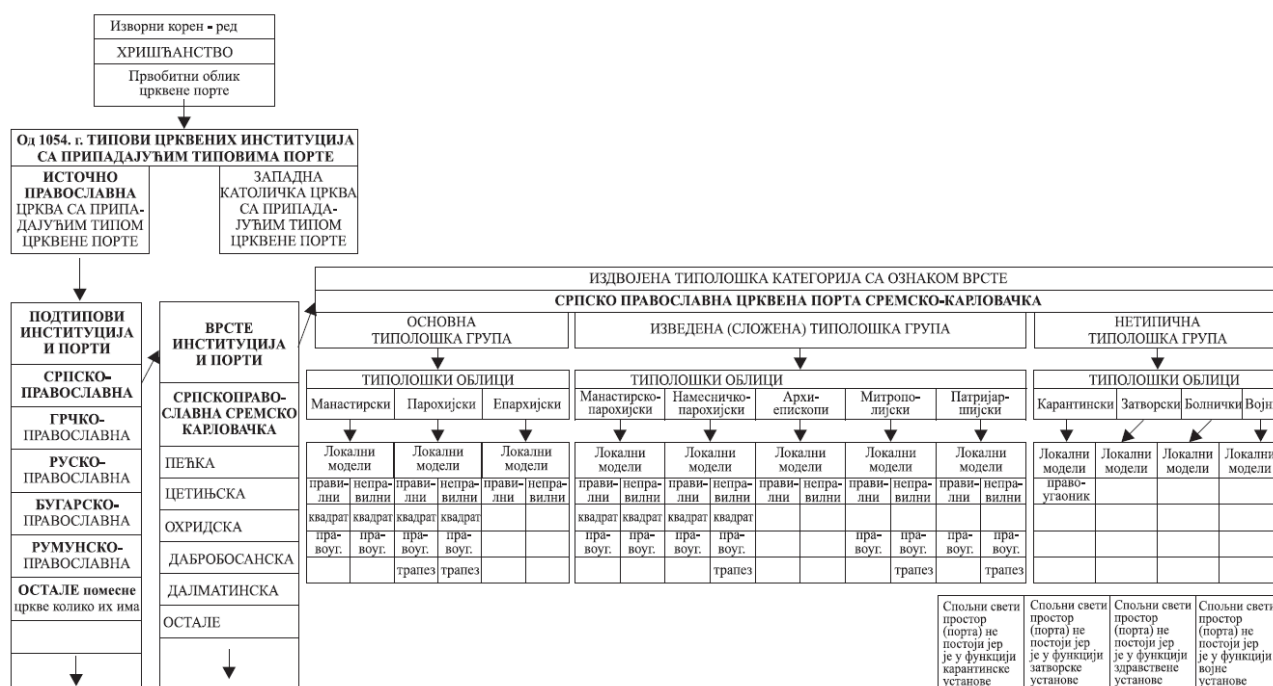
Zato (hi)jerarhijsko i eparhijsko stepenovanje (rangiranje) **narečene** crkveno-duhovne institucije i njoj primereno dostojanstvo predstavljaju temeljnu podlogu za graditeljsko strukturisanje i tipološko razvrstavanje pomesnih, ali i **hijerarhijsko** rangiranje eparhijskih i drugih nižih crkveno-

010

hrišćanskih institucija, kojima je za obredne, religiozne i bogoslužbene potrebe, a potom i negovanje i čuvanje tradicionalnih hrišćanskih vrednosti, imanentan primereni crkveno-graditeljski oblik i volumen crkvene porte kao relevantnog obrednog i religioznog, odnosno spoljašnjeg svetog prostora. Upravo na tim temeljima onto-duhovnog ishodišta, odnosno složenog i tradicionalnog obrednog i religioznog nadahnuća i potreba pravoslavno profilisane crkveno-duhovne zajednice i graditeljski stepenovanih oblika i celina, proizašao je sintetički rezultat uzročno-posledičnog strukturisanja institucionalnih i graditeljskih oblika, veza i odnosa, odnosno kategorisanja i rangiranja crkveno-institucionalnih i graditeljskih celina pravoslavne crkvene porte koji je tabelarno sistematizovan i prezentovan u okviru Tabele I. (Vidi Sl. 1.)

stvaralaštva i crkveno-graditeljske kulture, koje su u značajnoj meri afirmisale i artikulisale kulturu uređenja i oplemenjivanja narečenog institucionalnog i posledično pripadajućeg graditeljskog stepena, sve od prvobitnih do današnjih oblika hrišćansko-pravoslavne crkvene porte [11].

Do danas, srpskopravoslavna crkvena porta još nije u celosti istražena kao podtip Svete pravoslavne crkve koja ima oznaku tipa, ali s obzirom na poznate istorijske okolnosti, kada su u srednjem veku srpske zemlje kao kneževine, despotije ili neki drugi oblik državne tvorevine osvajane od strane raznih osvajača, osvajane i deljene su i crkvene oblasti na zasebne delove, od kojih su neke bile sa autonomnim statusom u različitim vremenskim periodima [12].

Sl. 1. Tabela I – Tipološko razvrstavanje hrišćanskih institucija sa pripadajućim oblikom crkvene porte prema Velimiru Lj. Čerimoviću

Na taj način, neminovno je došlo do hijerarhijskog određivanja, oplemenjivanja, oblikovanja i uređenja imanentnih prostorno-graditeljskih volumena svetog kultnog mesta [10]. A, volumenizacija (teritorijalizacija) i hijerarhijsko definisanje fizičkih struktura za bogoslužbene potrebe svetog kultnog mesta, doprineli su temeljnom razvoju, utelovljenju i interpolaciji nužno potrebnih i sadržajno-funkcionalnih crkveno-graditeljskih oblika i ostvarenja u fizički varirajuće prostorno-graditeljske volumene spoljašnjeg svetog prostora oko hrišćanskih bogomolja ili hramova. Tako su u okviru spoljašnjeg svetog volumena, zaživele materijalizovane crkveno-duhovne potrebe i strukture, koje su integrisale duh kreativno-stvaralačke imaginacije hrišćanskog duhovnog bića. A, manifestacije njegovih unutrašnjih duhovnih potreba kroz hrišćansko-pravoslavnu istoriju, tradiciju, iskustva i znanja najčešće anonimnih, ali i poznatih narodnih graditelja, doprinele su razvoju kreativno-umetničkog

Zbog poznatih istorijskih okolnosti, pod uticajem raznih kultura u vreme njihovog trajanja, ove crkveno-istorijske oblasti se danas međusobno i приметно razlikuju po svojim kulturno-istorijskim i crkveno-graditeljskim karakteristikama. I naravno, unutar njih samih, postoje opet njihovi lokalizmi koji bitno utiču na lokalne posebnosti, a na taj način i na njihovu zasebnu sistematizaciju, klasifikaciju i tipološku kategorizaciju. A to znači, da bilo koja autokefalna (pomесna) crkva Istočnohrišćanske ortodoksije u navedenom kontekstu, sledi i poštuje usvojeni ikonografski tip pravoslavnog hrama i usvojeni arhetipski koncept crkvene porte. Međutim, pomесne crkve ih variraju unošenjem autentičnih lokalnih elemenata, zavisno od autentične tradicije same pomесne Crkve, pa i lokalne tradicije u konstituisanim crkvenim oblastima, odnosno eparhijama i drugim crkveno-institucionalnim jedinicama višeg i nižeg ranga i dostojanstva koje ih prihvataju, kao i istorijskog trenutka u kojem autentični i lokalni uticajni elementi nastaju [13].

Osim ovde navedene Tabele I, u okviru dve duge i sasvim nove tabelarne sistematizacije koje su kao novi sintetički rezultat još u fazi tekstualne obrade, posebno su prezentovani nematerijalno-prostorni, odnosno prethodni konstitutivni sistemski indikatori i elementi, i materijalno-prostorni, odnosno graditeljski konstitutivni sistemski indikatori i elementi. Složenica „nematerijalno-prostorni“ indikatori i elementi odnosi se na prethodne, odnosno obredne, religiozne, i bogonadahnute radnje, aktivnosti i tvorevine crkveno-narodne zajednice u prostoru, a složenica „materijalno-prostorni“ odnosi se na konkretne materijalne, odnosno graditeljske aktivnosti na prostoru svetog mesta i volumena na teofaničnom i hijerofaničnom *genius loci*. Njihovo uočavanje i razlikovanje u okviru istraživanog područja nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke (1690.–1920.), uticalo je na sistematizaciju uočenih onto-duhovnih, obredno-religioznih, crkveno-institucionalnih, crkveno-narodnih, prosvetiteljsko-kulturnih i crkveno-graditeljskih karakteristika svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta.

Složenost, pragmatičnost i kauzalnost prostorno-graditeljskog sistema pravoslavne crkvene porte sremsko-karlovačke svakako artikulišu sistemске celine koje su razvrstane u grupu prethodnih (nematerijalno-prostornih) i u grupu graditeljskih (materijalno-prostornih) konstitutivnih sistemskih indikatora i elemenata. Prvu grupu čini samo jedna podgrupa, a drugu grupu čine dve podgrupe. To su sve integrativne, kompatibilne i komplementarne arhetipske celine i one čine okosnicu prostorno-graditeljskog sistema pravoslavne crkvene porte sremskokarlovačke na istraživanom području. Zbog značaja ove tabelarne sistematizacije, u ovom radu ona se samo pominje, a zbog njene složenosti i obima, njena detaljna prezentacija biće predmet budućeg rada sa posebnim naslovom.

U vezi sa složenosti i pragmatičnosti pravoslavne crkvene porte i uzročno-posledičnim vezama i odnosima sistemskih grupa između duhovnih i svetovnih indikatora i elemenata i njihovog združivanja i sinergije u funkciji održivosti različito sazdanih oblika za religiozne, obredne, bogoslužbene i životne potrebe u okvirima proporcionalno definisane svete celine, jasno je da su u tome posebnu ulogu imali usvojeni, utvrđeni i ortodoksno profilisani onto-duhovni, obredno-religiozni, crkveno-institucionalni i (hi)erarhijsko-eparhijski sistem potreba i načela, ali i anonimni i poznati neimari koji su na kanonskim osnovama usvojili, negovali i delatno prenosili sistemске vrednosti, tekovine, umeća i znanja u stvaranju svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta. Naročito su arhijereji i sveštenstvo kao graditelji, ali i drugi neimari svojim umećem, pregnućima, stremljenjima, tradicionalnim znanjima i dakako, bez pisanih i uzakonjenih crkvenih ili svetovnih pravila o strukturi i prostornoj organizaciji pravoslavne crkvene porte doprinosili i uticali na ortopraksično oblikovanje ove tradicionalne crkveno-graditeljske tvorevine i tekovine [14]. Oni su opet, zavisno od lokalnih uticaja na celokupnom području Arhiepiskopije karlovačke, a pogotovo na mnogo većem području Srpske pravoslavne crkve, pa tako i Istočne ortodoksije, varirali i kontinuirano sa kolena na koleno kroz

dvomilenijumsku hrišćansku istoriju inspirativno, intuitivno i delatno prenosili elemente i karakteristike ovih sistemskih crkvenih tvorevina i posebno vrednih tradicionalnih, religioznih, obrednih, narodnih, graditeljskih i institucionalnih tekovina.

Na tim osnovama, na istraživanom području stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke (1690.–1920.) u okviru naučnoistraživačkog projekta „Crkveno-prestolne strukture Karlovačke mitropolije 1690.–1920. godine.“, (Vidi Sl. 2.) u saradnji sa Udruženjem Srba iz Hrvatske – Odeljenje za kulturno nasleđe Srba i Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu (1998.–2004.), autor ovog rada uočava, dešifruje i definiše sistem spoljašnjeg svetog volumena oko pravoslavnog hrama. Na tim istraživačko-analitičko-sintetičkim osnovama danas razlikujemo tri sistemске celine i prepoznajemo ih kao tri arhetipske strukture i konstante i to: 1. Arhetipsku onto-duhovnu, 2. Arhetipsku duhovno-svetovnu i 3. Arhetipsku crkveno-narodnu strukturu [15].

Sl. 2. Stara eparhijska karta pod nazivom „Srem kao Arhiepiskopija karlovačka“ sa odabranim mestima i portama: Zemun (4); Sremski Karlovci (3); Manastir Krušedol (1); Irig (3); Ruma (2); Sremska Mitrovica (2); Šid (1); Vukovar (1); Dalj (1).

Izvor: Dušan Petrović – Istorija Sremske eparhije, Eparhija sremska, Sremski Karlovci 1970. g.

Na ovoj karti Srem i Arhiepiskopija karlovačka su jedinstvena geografska i crkveno-upravna celina i prostiru se u međurečju Save i Dunava na oko 6.700 km²

3. Prva istraživanja prostorne strukture spoljašnjeg svetog volumena

Tek posle 1975. g. zahvaljujući naučnim istraživanjima Svetlane Mojsilović, prvi put je podstaknuto izučavanje prostorne strukture manastira srednjovekovne Srbije. Ova naslovljena tema i njoj primeren naučni pristup, odnosi se na proučavanje manastirskog naselja [16]. To jasno ukazuje da se ona nije direktno bavila proučavanjem manastirske, pa ni nekog drugog oblika porte kao svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta.

Svakako, treba reći da ona u svojoj istraživačko-analitičko-sintetičkoj fazi ističe značaj kinovije i monaške zajednice, zatim rituala u trouglu između ulaza u manastir, u hram i trpezariju (kako ona piše „specijalnog prostora“),

arhitektonske simbolike, i potom prirodnih karakteristika okruženja i društveno-istorijskih okolnosti koje su bile od velikog uticaja za nastajanje manastirskih celina u srednjovekovnoj Srbiji. **Određujući i vezujući** ovakav koncept i kontekst istraživanja za samo jedan oblik svetog mesta kao što je manastirska celina, ona bez artikulisanja značaja ontofanije, teofanije i hijerofanije kao bitnih nematerijalnih indikatora i elemenata onto-duhovne prethodnice u nastajanju svetog mesta sa teofaničnim i hijerofaničnim *genius loci*, zatim uvida u druge oblike i crkveno-graditeljske strukture pravoslavne crkvene porte, te (hi)jerarhijsko-eparhijsko rangiranje i posledično institucionalno i graditeljsko stepenovanje građenih celina i tipoloških oblika, i nije mogla biti na tragu funkcionalne, konstitutivne i kauzalne paradigme „*onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik*“, koja je i te kako bitna za nastanak manastirske, ali i drugih još sedam, danas već poznatih oblika pravoslavne crkvene porte.

Ovde treba podsetiti da Svetlana Popović, tj. Svetlana Mojsilović (ista osoba) srednjovekovnu manastirsku formu sintetizuje kao približno kružnu sa centralnim prostornim rešenjem. Ona ističe kako srpski manastiri iz 12. i 13. veka koji pripadaju vizantijskom kulturnom krugu, skoro da ne poznaju „*gabarit koji se razlikovao od kružnog*“. Tako je ona utvrdila da oni imaju jedno sasvim autohtono rešenje, bez obzira na ranije vizantijske uzore sa četvorougaoanom shemom [17].

Ovakav pristup i cilj koji je bio temeljno opredeljen i usmeren na izdvojeno proučavanje manastirskih celina na području srednjovekovne Srbije, bez uvida i u druge vrste i tipove crkveno-graditeljskih celina na istraživanom području, svakako nije mogao otkriti njihove kvalitativne ili strukturne sličnosti i razlike. Osim manastirske celine, po tom principu nije bilo moguće otkriti preostale, danas poznate crkveno-graditeljske celine i oblike pravoslavne crkvene porte, koji su npr. do 2005. g. utvrđeni i definisani na istraživanom području nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke (1690.–1920.). Zato posle dva milenijuma Hrišćanstva, sa puno razloga se može reći kako **započeto naučno istraživanje i proučavanje, odnosno analiziranje i sintetizovanje znanja i rezultata o pravoslavnoj crkvenoj porti, na početku 21. veka predstavlja svojevrsni raritet, kako za pravoslavnu crkvenu nauku, tako i za crkveno graditeljstvo i druge naučne discipline.**

Znači, nakon što je u zadnjoj četvrtini 20. veka Svetlana Mojsilović, tj. Svetlana Popović istraživala i sintetizovala prostornu strukturu manastira srednjovekovne Srbije [18], ali ne i manastirsku portu, koju ona čak naziva i manastirsko dvorište [19], autor ovog rada je gotovo deceniju kasnije i sa bitno različitim hipotezama sasvim neovisno istraživao, a onda je u prvoj deceniji 21. veka sintetizovao i naučno objasnio strukturu srpske pravoslavne crkvene porte **sremsskokarlovačke** na celovito pregledanim, analiziranim i tako selektovanim reprezentativnim primerima u Arhiepiskopiji karlovačkoj [20]. Zahvaljujući ovim prvim koracima u naučnom istraživanju i proučavanju manastirske strukture srednjovekovne Srbije [21] i pravoslavne crkvene porte u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj [22], vidi se da ona

još nije istražena u celosti na području Srpske pravoslavne crkve, a još manje na području Istočne ortodoksije.

4. Sintetizovanje rezultata o spoljašnjem svetom volumenu

Proučavanje manastirske strukture predstavlja kapitalno delo Svetlane Mojsilović, tj. Svetlane Popović za nauku uopšte. Tu se ističe da manastir srednjovekovne Srbije „u prostornom pogledu, predstavlja **specifično naselje**“, čija osobenost „*proizlazi prvenstveno iz njegove po karakteru dvostruke – sakralne i svetovne – namene*“.

Međutim, tu nisu akcentovani i sistemski razvrstani nematerijalni indikatori i elementi koji prethode otkrovenju teofaničnog i hijerofaničnog *genius loci* kao svetog mesta, pre relevantnih graditeljskih aktivnosti religiozno profilisane zajednice u smislu izgradnje i formiranja svetog prostora, volumena, ambijenta i celine. Na taj način, tu nema akcentovanih prethodnih konstitutivnih indikatora i elemenata sa arhetipskom onto-duhovnom strukturom kao veoma važnom nematerijalno-prostornom prethodnicom za materijalizaciju svetih crkveno-graditeljskih oblika, jedinica, celina i volumena. Zatim, tu ni graditeljski konstitutivni sistemski indikatori i elementi nisu razvrstani u kontekstu sa arhetipskom duhovno-svetovnom strukturom unutar ograde i arhetipskom crkveno-narodnom strukturom izvan ograde. Na kraju, tu nema ni crkveno-institucionalnih indikatora i elemenata koji dovode u vezu (hi)jerarhijsko-eparhijski status i dostojanstvo crkveno-duhovne (manastirske) institucije sa stepenovanjem i **posledičnom materijalizacijom** i organizacijom crkveno-graditeljskih oblika za smeštaj, rad i delovanje **narečene** crkveno-duhovne institucije.

U odnosu na navedene činjenice, vidljivo je da su njena istraživanja, analize i sinteza bili utemeljeni na drugačijim hipotezama i cilju, u odnosu na kauzalnu, funkcionalnu i konstitutivnu paradigmu „*onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik*“. Dakako, ova sintetizovana paradigma pretpostavlja sasvim drugačije hipoteze, koje su imale za cilj da utvrde temeljnu okosnicu za sagledavanje i razmatranje razvoja i tipologije oblika pravoslavne crkvene porte u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke (1690.–1920.).

Ipak, ona ističe da „*utemeljenje hrama u vizantijskoj crkvi je podrazumevalo poseban ritual, koji se sprovodi uz prisustvo episkopa i drugih crkvenih, ali i svetovnih ličnosti. Čin utemeljenja je pratila odgovarajuća molitva*“. Međutim, „*nema nekih sigurnijih dokaza o posvećenju celokupnog manastirskog prostora*“, ali ipak u vezi s tim, srednjovekovni pisci pominju zidanje crkve i ograde, koje su bitne odrednice manastira [23]. Isto tako, brojni srednjovekovni tekstovi koji beleže o zidanju vladarskih zadužbina govore i o prostoru koji bi bio pogodan za izgradnju manastira, pri čemu se sigurno mislilo i o **određivanju** proporcionalnih prostornih gabarita za prostornu organizaciju manastira, te za religiozne, obredne i životne potrebe monaške zajednice.

Na temelju ovih činjenica, vidi se da je nastajanje manastirske svete strukture prethodila ontofanija, teofanija i hijerofanija koje su i te kako vezane za molitveno sabranje lokalne crkvene ili monaške zajednice i obredno-religiozno činodejstvo na odabranoj lokaciji u granicama proporcionalno osiguranog prostora.

Rezultat tog nematerijalnog religioznog, obrednog i bogonadahnutog činodejstva jeste upravo krstonosno markiranje i teritorijalizacija teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, koje podrazumeva oduhovljenje (posvećenje) i utelovljenje (ubikaciju) svetosti između repernih tačaka koje okvirno definišu proporcije (granice) neke poznate stare hrišćanske lokacije ili nekog anonimnog ili znanog mističnog mesta.

Znači, ovim bogonadahnutim činodejstvom ostvaruje se krstonosno markiranje teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, što u stvari znači i podrazumeva postavljanje krsta na svetom mestu. Taj krst u stvari obeležava buduću dispoziciju hrama, i on se pri samom činu utemeljenja hrama postavlja u njegove temelje, kao u slučaju izgradnje manastirskog hrama u Sopoćanima, o čemu piše i Svetlana Popović. Međutim, taj krst ugrađivao se i u zid apside ili drugim delovima hrama zavisno od lokalne tradicije [24]. Isto tako, bogonadahnutim činodejstvom već unapred su određivani pravci i granice budućeg ogradnog poteza spoljašnjeg svetog volumena, koji je oko pravoslavnog hrama poznat kao manastirska ili neki drugi oblik crkvene porte. U vezi s određivanjem i definisanjem prostornog volumena za obredne, religiozne, bogoslužbene i životne potrebe monaške zajednice, S. Popović čak beleži i opis Grigorija Camblaka kako se kod zidanja Manastira Dečani „Prvo oko podiže grad, dovoljno dug i širok“ [25].

Sve ovo pokazuje da su nematerijalno i bogonadahnuo obredno i religiozno otkrovenje teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, te njegovo krstonosno markiranje i teritorijalizacija prethodili nastajanju, formiranju, dimenzioniranju i graditeljskoj materijalizaciji manastirskog svetog prostora, volumena i ambijenta u dovoljno širokim okvirima mističnog i proporcionalno osiguranog prostora (lokacije).

Znači, manastir i bilo koji drugi sveti prostor nisu nikada nastajali bez prethodne religiozne i obredne imaginacije (ontofanije) i manifestacije teofanije i hijerofanije i krstonosnog markiranja teofaničnog i hijerofaničnog genius loci. Iz toga se razaznaje da prethodne onto-duhovne i obredno-religiozne radnje, i te kako za religiozno profilisano crkveno-duhovno biće, odnosno lokalnu crkvenu ili monašku zajednicu predstavljaju vrlo bitne nematerijalne i bogonadahnutе aktivnosti, indikatore i elemente u nastajanju svetog mesta kao buduće tačke oslonca, orijentacije i novostvorene vrednosti. Međutim, zna se da je taj prvobitno krstonosno obeležen i reperno naznačen volumen u granicama dovoljno izdvojenog svetog prostora, kontinuirano i tradicionalno zatvaran i štićen, odnosno ogradno artikulisan, izdvojen i ograničavan kao sveta celina ili sveti prostorni sistem [26].

5. Izdvajanje i ograđivanje svetog prostora

U širem istorijskom kontekstu, volumensko dimenzioniranje i ogradno definisanje svetog volumena ima višeznačan i višenamenski smisao. Ograda je pre svega fizički potez (sistem) koji vizuelno nedvosmisleno razdvaja posvećeni od profanog prostora zbog njihove kvalitativne razlike u odnosu na novostvorenu vrednost svetog volumena. Ona zatim simbolički štiti svetu tvorevinu od demona, bolesti, smrti ili drugih pošasti. Kada su ovi obredni i religiozni razlozi u pitanju, ograde su najčešće formirane kao prozirne, lake i dekorativne strukture. Međutim, u nesigurnim vremenima, ograde su iz pragmatičnih razloga formirane kao značajne fizičke prepreke, pa čak i kao fortifikacije kako bi bile što efikasnija fizička zaštita religioznog kompleksa od osvajača, uzurpatora ili drugih sknavitelja. U takvim situacijama kao u slučaju Manastira Dečani, prvo se ogradno definisao i štiti sveti manastirski prostor, pa su potom unutar ograde materijalizovane svete jedinice i strukture.

U ovom kontekstu, S. Mojsilović, tj. S. Popović ističe da je konstanta prostorne manastirske strukture u srednjovekovnoj Srbiji temeljno vezana za hrišćanski ritual [27] i zato se ona nikako ne može posmatrati kao rezultat stihijnog stvaranja [28]. U vezi s tim i Elijadeovom sakralizacijom, odnosno kvalitativnim razlikovanjem svetog i profanog prostora kod antičkih kultura i civilizacija, ona još podseća da je čak i osnivanje ljudskih pranaselja sa jasno izraženim granicama, predstavljalo sastavni deo rituala ograđivanja – zatvaranja prostora, odnosno nekakav oblik sakralizacije dela svetovnog prostora za potrebe religiozno profilisane zajednice u urbanostredinskom boravištu. Naselje kao građena i sakralizovana celina arhajskog homo religiosusa, kako ističe M. Elijade, a pogotovo svetilište u njemu „dobija i građevinske konture koje se u kontinuitetu mogu pratiti kroz istoriju, sa posebnim obeležjem civilizacije kojoj pripadaju“. Naročito materijalni ostaci svetilišta pokazuju da su to bila ograđena i posvećena mesta, a samo „odabrani pojedinci se izdvajaju u posebnu grupu ljudi, koja svojim prisustvom obezbeđuje kontakt sa svetim mestom“ [29].

Isto tako, i u Hrišćanstvu se nastavlja, poštuje i kontinuirano neguje tradicija posvećivanja i posebnog izdvajanja, oglašavanja i ograđivanja dela prostora za duhovne i obredne potrebe religiozno profilisanog duhovnog bića (homo religiosusa). Zahvaljujući tome, ali i kontinuiranoj, tradicionalnoj i kvalitativnoj razlici između svetog i svetovnog prostora na koju ukazuje i Mirča Elijade [30], zatim kroz razvoj drevnih religiozno poznatih civilizacija tokom ovozemaljske istorije, a potom hrišćanstva i monaškog pokreta tokom crkveno-istorijskih epoha, vidljivo je kako se na nematerijalnim arhetipskim onto-duhovnim principima apodiktčki uspostavlja, zatim kako na dogmatskim principima evoluiraju, i kako, temeljno uvažavajući tvorevine duha i dogmatske kanone na crkveno-graditeljskim principima kontinuirano se materijalizuju, oplemenjuju, transformišu i razvijaju hrišćansko svetilište. Njegova paradigma, danas je okosnica poznate manastirske, manastirsko-parohijske, parohijske, namesničko-parohijske, eparhijske,

mitropoljske, arhiepiskopske i patrijaršijske porte kao svetog mesta, prostora, volumena, ambijenta, i tako postojane, bogonadahnute, integrativne, kompatibilne, komplementarne, tradicionalne i kontinuirano već održive ortodoksne i ortopraksične svete celine i fizičke strukture.

U vezi s tim, i S. Mojsilović, tj. S. Popović jasno uočava kako ograđivanje arhajskih svetilišta i ograđenih hrišćanskih manastirskih struktura varira u dimenzijama i primeni materijala, ali kontinuirano, religiozno i obredno tradicionalistički se primenjuje, nastavlja, afirmiše i traje kroz gradograditeljsku i crkvenograditeljsku istoriju. To svakako jasno i nedvosmisleno artikuliše i potencira arhetipsko ontološko, odnosno kontinuirano i tradicionalno razlikovanje svetog i svetovnog prostora, kako u vreme antičkih, tako i u vreme trajanja savremenih hrišćanski profilisanih institucija i crkveno-narodnih zajednica.

6. Sveti prostor oko hrama nije srpsko dvorište ni turska avlija

Međutim, u odnosu na ovo tradicionalno, kulturološko i naučno, odnosno slikovito i relevantno podsećanje, ukazivanje i dovodenje u vezu građene manastirske strukture u srednjovekovnoj Srbiji sa ograđenim prethrišćanskim svetilištima, zatim ranim ograđenim i ortopraksično strukturisanim hrišćanskim manastirskim celinama Egipta, Sirije i Antiohije u duhu i kontekstu sa hrišćanskom dogmom i ritualom, kao i u odnosu na činjenicu da se sveti prostor od iskona izdvaja, definiše, uzdiže i oglašava kao sveta (posvećena), obredna, religiozna, bogodolična i bogonadahnuta celina, ipak je neobično da S. Mojsilović, tj. S. Popović nakon ovakvih paralela i poređenja navodi da ograđena manastirska struktura na istraživanom području srednjovekovne Srbije predstavlja manastirsko dvorište.

Ovde je potrebno skrenuti pažnju na neodrživu primenu pojma „dvorište“ kojim se oslovljava ili naziva spoljašnji sveti prostor manastirske ili neke druge pravoslavne crkvene porte. Primena ovog pojma koji prevashodno označava, artikuliše, prepoznaje i podrazumeva bilo koji oblik svetovnog dvorišta, nije prihvatljiva, jer spoljašnji sveti prostor oko hrama ili pravoslavna crkvena porta nije nikakvo svetovno, tj. obično srpsko dvorište ili turska avlija. Znači, neselektivna primena pojma „dvorište“, spoljašnji sveti prostor oko hrama ili pravoslavnu crkvenu portu neodrživo prevodi, izjednačava i poistovećuje sa bilo kojim drugim svetovnim prostorom.

To nije i ne može biti prihvatljivo, jer je nespojivo da se koncept i kontekst svetovnog dvorišta u bilo kom smislu dovodi u ravan sa bilo kojim konceptom i kontekstom svetog volumena oko hrama. To nije moguće iz više razloga. Pre svega, svetovni graditeljski koncept, program i kontekst nastajanja i organizacije svetovnog dvorišta, inkompatibilan je sa potpuno drugačijim arhetipskim onto-duhovnim (nematerijalnim) i crkveno-graditeljskim (materijalnim) konceptom, programom i kontekstom nastajanja, uzdizanja, organizacije, strukturisanja, ikonografije i morfologije spoljašnjeg svetog prostora oko pravoslavnog hrama. Isto tako, obredne, religiozne i bogoslužbene funkcije i namena

spoljašnjeg svetog volumena i prostora oko hrama, bitno su različite i inkompatibilne su sa svetovnim funkcijama i namenom prostora bilo kojeg svetovnog dvorišta. Na kraju, hrišćanska dogma i obred, molitveno sabranje, bogonadnuti priziv Svetog Duha i manifestacija teofaničnog i hijerofaničnog fenomena, ali i utelovljenje svetosti kao njegove obnovljene ili novostvorene vrednosti u odnosu na neposredno svetovno okruženje, bitno utiču na otkrovenje svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta, pa su sasvim inkompatibilni i bez uticaja na strukturu, prostor, ambijent i celinu nastajanja svetovnog dvorišta i obratno.

Zato spoljašnji sveti volumen manastirske porte nije i ne može biti manastirsko svetovno dvorište u kojem eventualno egzistiraju samo neki delići svetog prostora kao što je npr. trougaona kulna svetost. Iako elementi ove karakteristične trougaone strukture prate logiku hrišćanskog simbolizma, oni su sagledivi samo ako su izgrađeni hram, trpezarija i ograda porte. Dakle, samo nakon otkrovenja teofaničnog i hijerofaničnog genius loci i materijalizacije relevantnih graditeljskih aktivnosti, odnosno izgradnje navedenih triju osnovnih elementa ovog karakterističnog i varirajućeg kulnog podsistema.

Isto tako, manastirsko dvorište ne može pogotovo postojati oko hrama kao okosnice svetog sistema, volumena, ambijenta i celine, jer se zna da u samoj hramovnoj vertikali egzistira unutrašnji sveti prostor (unutar hrama), i da oko hramovne svetinje egzistira spoljašnji sveti prostor i volumen. Njihova predvidiva nematerijalna i materijalna svojstva, deo su prethodne religiozne i obredne imaginacije (ontofanije), zatim naznačavanja u fazi manifestacije teofanije i hijerofanije, ali i u okvirima istovremenog otkrovenja teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, kojem je temeljno svojstvena dimenzija prvobitnosti, zatim krstonosno markiranje, teritorijalizacija sa repnim naznačavanjem optimalnih proporcija svetog prostora i utelovljenje svetosti. Dakle, u okvirima dimenzije prvobitnosti i obrednog i religioznog činodestva kao prethodnice svetosti, nema nikakvih svetovnih elemenata i svojstava, već samo ontofanija, teofanija, hijerofanija i otkrovenje teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, tj. otkrovenje svetog mesta, prostora i volumena, a ne profanog dvorišta.

7. „Trougaona kulna svetost“ kao posledica šireg svetog volumena

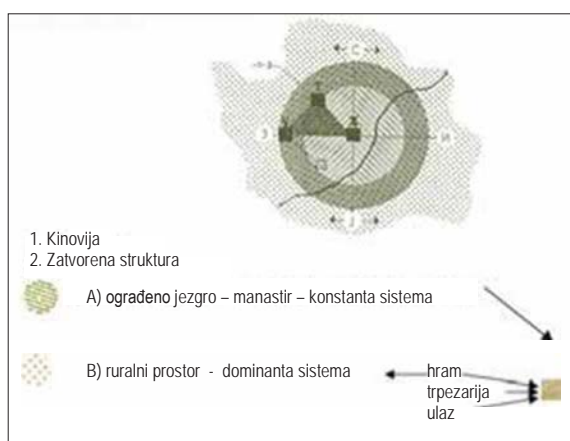
Ipak, pre kultne analize navodi se kako „Manastirski prostor nosi i obeležje svetog prostora, odnosno specijalnog prostora“ [31]. Znači, iz ovakvog logičnog istorijskog poređenja religioznih, obrednih, duhovnih, tradicionalnih, kulturnih i graditeljskih tvorevina i tekovina, kao i njihovog dovođenja u međusobnu vezu na religioznim, tradicionalnim, kulturološkim, prostornim, funkcionalnim osnovama, i naučno utvrđenim i sintetizovanim iskustvima i znanjima u vezi sa prostornom strukturom manastira, zatim citiranje Mirča Elijade koji i te kako razlikuje sveto i profano, čak i nakon temeljne analize kultne (svete) celine, prenebregava se činjenica i pri njenom kraju, ističe se glavni ulaz u

„manastirsko dvorište“ [32], umesto da se **ističe** glavni ulaz u sveti volumen manastirske porte, ili kako se u toj analizi navodi „specijalni prostor“.

Iz toga se može zaključiti da se u svetom spoljašnjem volumenu manastirske porte **čak** u zoni kulta kao „specijalnom prostoru“ vidi samo „obeležje“, odnosno **uočava** jedan trougli simbol svetog prostora. Iz ovakvog konteksta, po kojem sveti prostor ima ili nosi samo „obeležje svetog prostora“ ili ga simbolizuje, jasno se vidi da je on sveti samo zbog kulta koji se dešava u prostorno minornom trouglu između ulaza u manastir, u hram i trpezariju.

Iako taj trougao kultne svetosti ima temeljan kulturni, duhovni, obredni i religiozni smisao, isto tako on ima i tri bitne **tačke** koje u položajnom, vizuelnom, fizičkom i obrednom smislu imaju svoja posebna svojstva i značenja, a s tim u vezi je i redosled njihovog nastajanja, vrednovanja i dejstva u okvirima prethodno (prvobitno) artikulisanog svetog volumena. Tako je vidljivo i jasno da ta trougaona kulturna dimenzija nije nastala (stvorena) u isto vreme, ili u momentu nastajanja ili otkrovenja **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci, i vidljivo je da se široki i prvobitni okvir svetosti **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci ne može sužavati, svoditi i ograničavati na taj minimalni prostorni i kulturni trougao u zapadnom kvadrantu, koji se može formirati tek nakon izgradnje hrama, trpezarije i ograde porte.

To **takođe** proizlazi iz još jedne važne činjenice po kojoj prvobitno otkrovenje **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci nije i ne može biti isto što i **posledično** nastajanje ili formiranje trougaone kultne svetosti nakon relevantnih graditeljskih aktivnosti. Sada je jasno da je trougaona kulturna svetost samo jedna kasnija životna i materijalna, odnosno graditeljska i kinovijska posledica prvobitne nematerijalne prethodnice (otkrovenja **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci), odnosno molitvenog sabranja, bogonadahnutog priziva Svetog Duha i manifestacije **teofaničnog** i **hijerofaničnog** fenomena, ali i prethodnog utelovljenja svetosti kao najšireg okvira prethodno obnovljene ili novostvorene vrednosti u odnosu na trougaonu kulturnu strukturu (svetost). (Vidi Sl. 3.)

Sl. 3. Karakteristika manastirske strukture srednjovekovne Srbije – shema prema Svetlani Mojsilović,

Izvor: Svetlana Mojsilović, Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije, Saopštenja br. XIII, Beograd 1981. g.

Dakako, ova manastirska „trougaona kulturna svetost“ **uočena** i **potvrđena** je i u svim drugim oblicima ili vrstama pravoslavnih crkvenih porti u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj. Međutim, ona ne može postojati ako nema **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci, dakle prethodno uspostavljene i utelovljene svetosti kao novostvorene vrednosti i **izgrađene** manastirsko-graditeljske ili neke druge crkveno-graditeljske celine. Znači, ona je temeljno vezana za otkrovenje i teritorijalizaciju **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci, odnosno svetog mesta i volumena u dovoljno širokim i reperno definisanim i **naznačenim** okvirima **mističnog** i **proporcionalno osiguranog** svetog prostora (lokacije).

Ta i tako **narečena** i utelovljena svetost kao duhovna tvorevina i novostvorena vrednost na prostorno već definisanom **teofaničnom** i **hijerofaničnom** genius loci, ima dimenziju prvobitnosti i znatno šireg volumena nego što ga **određuje** i **čak varirajuće** definiše ovaj dobro **uočeni** i artikulisani kulturni trougao. Dakle, svetost je definitivno prisutna u hramu i oko hramovne vertikale, kako u neposrednom, tako i u njenom širem okruženju. Zato se blagotvorno i blagodetno dejstvo energije svetosti bez prepreka i **ograničenja** širi i **oseća** znatno više, odnosno šire od **varirajućeg** i prostorno malog trougla kultne svetosti u zapadnom ili nekom drugom kvadrantu manastirske porte, ili nekog drugog tipa i oblika pravoslavne crkvene porte.

Na to ukazuje i prethodno otkriveni **teofanični** i **hijerofanični** genius loci kao obnovljena ili novostvorena vrednost, koji nikako nije samo jedna **tačka** ili kulturni trougao. On je još u fazi otkrovenja **proporcionalno teritorijalizovan** i prethodno reperno i volumenski **naznačen**, a u fazi graditeljske materijalizacije svete celine ili kompleksa ogradno je dimenzioniran, pa je tako definisani prostorni volumen i celina **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci **posvećena** znatno pre (dimenzija prvobitnosti i šireg volumena), nego što je došlo do bilo kakve graditeljske materijalizacije i uspostave kulturnog trougla na relaciji ulaza u manastir, ulaza u hram i trpezariju.

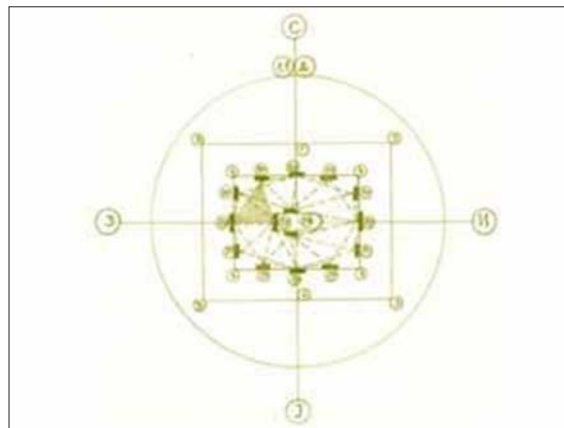
Zato nije prihvatljivo isticanje da svetost manastirskog prostora ima samo jedan trougaoni okvir koji je jedino obeležje ili simbol svetosti, a da sve ono što je izvan tog, **inače** prostorno i volumenski **varirajućeg** trougla, u stvari predstavlja manastirsko, tj. svetovno dvorište. Odnosno, takvo variranje kao što je **prevođenje** svetog prostora izvan kulturnog trougla u svetovni prostor (manastirsko dvorište), a odmah zatim u zoni zapadnog kvadranta kao šire **varirajućeg** kulturnog okvira, sledi **prevođenje** dela tzv. manastirskog dvorišta (svetovnog prostora) u sveti, tj. „specijalni prostor“ ili „trougaonu kulturnu svetost“, jasno pokazuje da je došlo do diferenciranja i jednostranog izdvajanja „trougaone kultne svetosti“ iz ostale šire celine svetog prostora i okvira (dimenzije) prvobitnosti, kojem je **inače** imanentna prethodno, tj. pri otkrovenju **teofaničnog** i **hijerofaničnog** genius loci, najpre reperno **naznačena**, a onda i ogradno (graditeljski) definisana i **utvrđena** znatno šira proporcija i volumen svetog prostora. Isto tako, **svodeći** znatno širi ili **proporcionalno definisan** volumen svetosti i njenu dimenziju prvobitnosti u okvirima prethodno uspostavljenog i ogradno

definisano teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, dakle spoljašnjeg svetog prostora, volumena i ambijenta oko hrama, na minorni i naknadno po izgradnji hrama, trpezarije i ograde porte formirani „trougao kultne svetosti“, samo pokazuje da započeta analiza kultne zone u sklopu ukupnog spoljašnjeg svetog volumena (manastirske porte) nije u tom segmentu dovedena do kraja.

Nesporno je da „trougona kulna svetost“ postoji i da se tu radi o karakterističnoj i konstantnoj strukturi sa varirajućim prostornim odnosom trougaonih (težišnih) tačaka (ulaz u portu, hram i trpezariju). Isto tako, nesporno je da je ona samo jedan specifični, minorni i naknadno, odnosno po izgradnji hrama, trpezarije i ogradnog poteza uspostavljeni deo u okviru prvobitno (prethodno) ustanovljenog i znatno šireg svetog prostora, volumena i ambijenta na teofaničnom i hijerofaničnom genius loci, bez kojeg je sasvim nezamisliva bilo koja manastirska ili nekakav drugi oblik crkvene porte. Dakle, bez teofanije i hijerofanije, odnosno onto-duhovnih i obredno-religioznih fenomena kao bitne nematerijalne prethodnice u određivanju i nastajanju svetog mesta, prostora, volumena i ambijenta, S. Mojsilović, tj. S. Popović i nije mogla sagledati relevantne i prvobitno važne nematerijalne konstitutivne indikatore i elemente koji artikulišu svetost manastirske celine, u odnosu na svetost navedenog kultnog trougla, tj. „specijalnog prostora“.

To je i te kako važno za ukazivanje na činjenicu da je manastirska celina sa imanentnom svetom strukturom porte i njenom dimenzijom prvobitnosti u stvari, znatno veće, šire, prvobitno i kompleksnije sveto mesto, prostor, volumen i ambijent, u odnosu na trougaonu kultnu svetost kao posledičnu i po redosledu nastajanja svetosti sekundarnu, a samo po kultnom smislu i značaju, primarnu tvorevinu u njenom svetom volumenu. I na kraju, to jasno pokazuje da ovako sazdan spoljašnji sveti prostor oko manastirskog ili nekog drugog pravoslavnog hrama, nije nikakvo manastirsko, odnosno svetovno dvorište, iako su u sklopu manastirskog (odnosno parohijskog, eparhijskog itd...) svetog volumena, čak neposredno, odnosno tangentno prisutni prateći objekti koji su u funkciji svetovnih (životnih) potreba. (Vidi Sl. 4.)

1. Pojedinačni crkveno-duhovni oblik kinovije
  - 1.1. Manastirski oblik kinovije
2. Zatvorena struktura
3. Četvrougaoni – većinom pravougaoni model
4. Ograđeno jezgro – crkvena porta
5. Duhovni centar (“trougona kulna svetost”)
  - konstanta i dominantna sistema –(H)ram (arhetipska orijentacija istok-zapad)
  - zajednička (T)repa hrišćana – bratske agape (promenljiv položaj)
  - komunikacije između vernika i crkve –(U)laz (promenljiv položaj)
6. „Aura svetosti“ (nedimenzionirani volumen izvan ograde)

Sl. 4. Shema fruškogorske manastirske porte u Arhiepiskopiji karlovačkoj prema Velimiru Lj. Čerimoviću

8. Sintetizovana paradigma kao graditeljski model svetog volumena

Osim toga, S. Mojsilović, tj. S. Popović u odnosu na pretpostavljene hipoteze o prostornoj strukturi manastira u srednjovekovnoj Srbiji, nije istraživala razvoj i tipologiju oblika manastirskih porti, a ni postojanje, ni razvoj i tipologiju drugih oblika pravoslavne crkvene porte kao što je to do 2005. g. istraživao, a onda i disertaciono sintetizovao autor ovog rada na području nekadašnje stavropigijalne Arhiepiskopije karlovačke (1690.–1920.). Kako je već napred istaknuto, ona je istraživala prostornu strukturu manastirskog naselja, a ovde već više puta citirana naučna monografija S. Popović, „Krst u krugu“ u podnaslovu ističe da je predmet proučavanja arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji. Na taj način, ovo njeno u celosti podsticajno polazište u naučnom analitičkom i sintetičkom smislu, ipak u odnosu na tadašnja naučna dostignuća u onovremenoj istraživačkoj fazi, nije ni moglo biti dovedeno do nekog posve drugačijeg (novog) zaključka od onog kojeg je ona i ostvarila u odnosu na pretpostavljene hipoteze i cilj.

Znači, ona jeste istraživala i ukazivala na konstitutivnost materijalnih (graditeljskih) indikatora i elemenata, ali nije istraživala, pa onda nije mogla ni ukazivati ni zaključivati npr. o konstitutivnosti nematerijalnih indikatora i elemenata, a pogotovo o arhetipskoj onto-duhovnoj strukturi kao relevantnom nematerijalnom sistemu (duhovnoj tvorevini) koja prethodi otkrivanju teofaničnog i hijerofaničnog genius loci, njegovom krstonosnom markiranju i teritorijalizaciji kao važnoj paradigmi i konstanti u nastajanju svetog prostora pravoslavne crkvene porte, koje ona u svojim delima nije istraživala, pa ih nije ni mogla konstatovati. Dakle, iz tih razloga građena manastirska celina na istraživanom području srednjovekovne Srbije nije bila prepoznatljiva, pa onda i nije bilo moguće otkriti da manastirska porta nije ni manastirsko, ni neko sasvim drugo svetovno dvorište. Odnosno, još je teže bilo zaključiti da građena manastirska celina zajedno sa „trougonom kultnom svetošću“ na prethodno proporcionalno definisanom i teritorijalizovanom teofaničnom i hijerofaničnom mestu (genius loci), na kojem

su nastajale i manastirske celine na području srednjovekovne Srbije, predstavlja arhetipsku hrišćansku, odnosno tradicionalnu obrednu i religioznu tekovinu i strukturu, koja je još od prethrišćanskih razvojnih faza, pa kroz hrišćansku srednjovekovnu epohu i sve do danas, zasnovana na arhetipskom konceptu i programu sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovama, zbog čega kontinuirano predstavlja kinovijski ispunjenu i nadahnutu svetu, obrednu, religioznu i bogonadahnutu celinu, prostor, volumen i ambijent.

Na kraju, ona iz navedenih razloga u delima o prostorno i graditeljskoj strukturi manastira srednjovekovne Srbije nije ukazivala na vezu hijerarhijsko-eparhijskog stepenovanja manastirskih institucija i posledičnog stepenovanja prostorno-graditeljskih oblika sa pripadajućim oblikom crkvene porte. Zato nije nimalo slučajno što je disertacija autora ovog rada, prva i pre svih pretpostavila i analitički artikulisala, sintetizovala i potvrdila uspostavu kauzalne, konstitutivne i funkcionalne paradigme „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“. Na toj osnovi, sagledivo je da (hi)jerarhijsko-eparhijski sistem, bitno utiče na definisanje i stepenovanje statusa i dostojanstva narečene crkveno-institucionalne jedinice, kao što je vidljivo i sagledivo da se to crkveno-institucionalno stepenovanje, takođe neposredno i kontinuirano kroz crkveno-graditeljsku istoriju nastavlja, odražava i manifestuje kroz stepenovanje i tipološko razvrstavanje prostorno-graditeljskih oblika pravoslavne crkvene porte [33]. Isto tako, ova crkveno-istorijska tekovina i nasleđe definitivno pokazuju da je otkrovenje teofaničnog i hijerofaničnog genius loci ortodoksna i ortopraksična prethodnica i apodiktična duhovna tvorevina, ali i sasvim objektivno ortodoksno religiozno polazište i ortopraksičan sintetički rezultat, matrica i paradigma u artikulisanoj i nastajanju, odnosno sticanju iskustva i zaključivanju znanja o svetosti pravoslavne crkvene porte kao spoljašnjeg svetog prostora i volumena oko pravoslavnog hrama.

To je objašnjeno i prezentovano kao sintetički rezultat u već citiranoj disertaciji autora, i sledstveno tome, pravoslavna crkvena porta zaista nije i ne može biti nikakvo manastirsko, crkveno ili bilo kakvo drugo svetovno srpsko dvorište ili turska avlija. Tako je ona danas otkrivena, definisana i naučno objašnjena kao spoljašnji sveti volumen, fenomen i teofanični i hijerofanični genius loci sa centralnim rešenjem [34] u okviru četvorouglaone sheme. Tu svetu i bogonadahnutu celinu artikuliše njen arhetipski koncept i program sa duhovnom, svetovnom i zaštitnom osnovom, potom disertaciono sintetizovane onto-duhovne inicijacije kao prethodni (nematerijalni) konstitutivni indikatori i elementi, zatim posledični graditeljski (materijalni) konstitutivni indikatori i elementi, konstante i potkonstante [35], koji se sad kao novi rezultat prvi put tabelarno sistematizuju.

U tom kontekstu, takođe treba reći da je autor ovog rada prvi put disertaciono sintetizovao integrativni i kauzalni ili temeljni konstitutivni obrazac „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“. To je funkcionalna i kauzalna relacija koja je bila i ostala u funkciji njenog nastajanja kroz

crkveno-graditeljsku istoriju. Njenom konstituisanju doprinelo je uočavanje ovih težišnih tačaka, što je odredilo njihovo relaciono povezivanje i hijerarhijsko vrednovanje, poredak i rangiranje. Samo na takvim temeljima, kao immanentna i posledična struktura, mogao se formirati spoljašnji sveti volumen kao definisani, optimalni i primereni ambijent i celina sa hramovnom vertikalom kao njegovom centralnom osom i dominantom. U tom kontekstu, danas razlikujemo osam poznatih oblika pravoslavne crkvene porte sa pripadajućim institucionalnim i graditeljskim jedinicama. Među njima, poznati su manastirski, manastirsko-parohijski, parohijski, namesničko-parohijski, eparhijski, mitropoljski, arhiepiskopski i patrijaršijski oblici pravoslavne crkvene porte [36]. (Vidi Tabelu I)

Naučno objašnjenje crkvene porte kao svetog prostora vezano je za dugovečne, spomenički vredne i nasleđene crkveno-graditeljske lokacije. To su odabrani primeri starih crkveno-graditeljskih celina u stavropigijalnoj Arhiepiskopiji karlovačkoj (sremskoj). Opređenje za ovakve crkveno-graditeljske celine usledilo je zbog činjenice da se pouzdano proučavanje mora oslanjati i vezati za kompaktnu crkvenoteritorijalnu celinu (oblast ili eparhiju) koja ima svoj istorijski, institucionalni i crkveno-graditeljski kontinuitet. U takve odabrane crkvene celine jedino spadaju stariji i očuvani crkveno-institucionalni i graditeljski kompleksi, koji su utemeljeni na principima (hi)jerarhijsko-eparhijske subordinacije, organizacije i vršenja crkveno-duhovne vlasti, ali i pravoslavne obredno-religiozne i crkveno-graditeljske tradicije i kulture.

To je i logično, jer ovako odabrana crkveno-graditeljska dobra imaju sačuvane i proverene istorijske, kulturne i tradicionalne crkvene, duhovne, narodne i graditeljske vrednosti, koje zbog kontinuiteta i tradicionalne valjanosti traju i danas, i koje ujedno artikulišu i njihove spomeničke karakteristike i svojstva. Osim toga, utemeljenost i provera disertacionih hipoteza i ciljeva, zatim istraživanje, analiza i sintetizovanje uočenih arhetipskih svojstava i karakteristika u vezi s pravoslavnom crkvenom portom, imaju svoje uporište i opravdanje samo ako su zasnovani na primerima ukorenjenim u temeljnu podlogu pravoslavne crkveno-narodne tradicije, kulture i kontinuiteta.

9. Zaključak

Ovakav naučni pristup proučavanju pravoslavne crkvene porte kao crkvene institucionalne, obredne i religiozne tvorevine i tekovine kroz dvomilenijumsku crkveno-graditeljsku istoriju, ukazuje na savremene poglede koji otkrivaju, prepoznaju i osvetljavaju nepisane arhetipske vrednosti i tradicionalna hrišćanska pravila otkrovenja njenog teofaničnog i hijerofaničnog genius loci (svetosti), ali i obredne i religiozne motive i dogmatske i (hi)jerarhijsko-eparhijske razloge i zakonitosti graditeljskog stepenovanja i artikulacije svetosti njenog volumena. Zato ovo savremeno

naučno istraživanje, izučavanje i sagledavanje pravoslavne crkvene porte predstavlja retroaktivnu i retrospektivnu analizu uočenih, nenapisanih i neobjašnjih zakonitosti i pravila, što i jeste svojevrsni raritet u odnosu na njen dvomilenijumski kontinuitet i tradicionalno vredno nasleđe, kako za pravoslavnu crkvenu, tako i savremenu nauku kao najširi okvir umeća, iskustva i znanja. To je važno istaći, jer crkvena porta kao spoljašnji sveti volumen, fenomen i teofanični i hijerofanični genius loci do početka 21. veka nije motivisala potrebnu pažnju i budnost nadležnih, ali i drugih kompetentnih istraživača u vrednovanju njenih svetih i pratećih struktura, proporcija i oblika.

Malo se zna i oseća, ali se ipak vidi kako zbog uvrežene urbane detradicionalizacije hrišćanskih vrednosti, potom skromnih znanja o značaju onto-duhovne i posledične obredne i religiozne prethodnice u otkrovenju teofaničnog i hijerofaničnog genius loci i o njegovoj teritorijalizaciji, o neuzakonjenosti crkvenih i svetovnih načela o njenim volumenskim proporcijama, zatim o poznavanju njenog arhetipskog koncepta i programa kao tradicionalne prostorne strukture i organizacije, o kauzalnoj vezi (hi)jerarhijsko-eparhijskog (institucionalnog) i graditeljskog stepenovanja crkveno-graditeljskih oblika, evidentno je izražena dominacija posvetovljavanja ovog primordijalno svetog volumena i kultnog mesta. Ovakvi okviri skromnih ili već potpuno izobičajenih i čak devalviranih tradicionalnih vrednosti i znanja o navedenim činjenicama, posredno su se odrazili na vidljivo urušavanje, razvodnjavanje, degradaciju, odnosno posvetovljavanje njene svetosti. Ove surove činjenice nikako ne smiju više biti i ostati nevažne. Naprotiv, one moraju postati mobilizirajući faktor nove kohezije, harmonizacije, integrisanja i nužne revitalizacije hrišćanskog morala, kulture, tradicije i drugih hrišćanskih vrednosti, pa i same crkveno-graditeljske strukture porte kao vredne crkvene, duhovne, obredne i graditeljske tvorevine i tekovine.

Naravno, na temelju današnjeg retroaktivnog posmatranja njenog dvomilenijumskog trajanja, odnosno savremenog pristupa njenom izučavanju tek krajem 20. i početkom 21. veka, vidljivo je da njeno inoviranje i variranje do granica današnjeg posvetovljavanja ili detradicionalizacije, nije rezultat prostog sticanja uslova, okolnosti i prilika samo u okvirima savremene urbanizacije. Može se reći da variranje prvobitne hrišćanske crkvene porte ima svoje korene još u dalekoj prošlosti i da je ono temeljno vezano za variranje hrišćanskog dogmatskog učenja. Tako izazvani raskol u 11. veku predstavlja prvi i u stvari jeretički oblik detradicionalizacije hrišćanskih tekovina, vrednosti i tvorevina, čije su posledice savremeni oblici profanizacije njene svetosti.

Ipak, u vezi s tim mora se reći da istorijske i savremene prilike urbanizacije i civilizacijske tekovine opšteg razvoja čovečanstva i monumentalnog hrišćanskog bića, samo su intenzivirale i pospešile tu davno započetu detradicionalizaciju. Ovaj oblik inovacije vidljiv je, kako kod svetih volumena, tako i kod prvobitnih hrišćanskih načela jedinstva Svetog Duha, morala, kulture, graditeljskih i obredno-religioznih tekovina i vrednosti vezanih za sveto mesto i Hrišćanstvo u celini. Dakako, posledično je to vezano i za razaranje

prvobitnog i osipanje aktuelnog hrišćanskog bića kao bitne pretpostavke i paradigme za održiv opstanak Hrišćanstva.

Dakle, prvi oblik detradicionalizacije započinje uvođenjem dvonačalija koje su afirmisale i nametnule rimokatoličke Filiokve. Nakon ove jeresi, Hrišćanstvo postupno i toliko vidno nastavlja putem daljeg međusobnog oponiranja, variranja, inoviranja i detradicionalizacije prvobitnih načela jedinstva Svetog Duha, što je na kraju samo umnožilo dosadašnje jeresi i sektaštvo teoloških i duhovnih tekovina i graditeljskih oblika. To je i te kako pospešilo svekoliko štetno variranje i stvaranje jeretičkih dogmatskih vizija koje su tobože zasnovane na hrišćanskim načelima. Tako i variranje horizontalnog i vertikalnog plana i savremeno neznanje o svetosti crkvene porte samo još više doprinosi posvetovljavanju, pa i volšebnoj negaciji svetosti spoljašnjeg svetog volumena, što i te kako ukazuje na degradaciju hrišćanskih tradicionalnih vrednosti i kulture.

Uočene istorijske i savremene činjenice u vezi s posvetovljavanjem i variranjem u vrednovanju spoljašnjeg svetog volumena, podstakle su autora na nastavak započetog rada u vezi s novim pogledima i dostignućima na rasvetljavanju paradigme tradicionalne crkvene porte u istorijskoj Arhiepiskopiji karlovačkoj, a danas i u aktuelnoj Arhiepiskopiji beogradsko-karlovačkoj. To je i te kako važno u kontekstu iznalaženja i artikulisanja elemenata za vrednovanje kod obnove, održive zaštite i revitalizacije crkveno-narodne tradicije i nasleđa, te hrišćanskih tradicionalnih vrednosti i kulture. Isto tako, tu je prepoznatljiv značajan doprinos daljem dopunjavanju već započete podloge za sintetizovanje crkveno-graditeljskih pravila o savremenom planiranju i oblikovanju novih religioznih celina i kompleksa sa imanentnim svetim volumenom crkvene porte [37], kako bi se definitivno zaustavio proces detradicionalizacije (posvetovljavanja) svetih vrednosti, tvorevina i tekovina u uslovima savremene urbanizacije i već predominantne i neodržive pseudo-urbanizacije.

10. Napomene i literatura

- [1] Čerimović Lj. Velimir (2008), *Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju – II deo*, Izgradnja, Broj 62 (8-9 avgust-septembar), Godina LXII, Beograd, str. 336-337.; Čerimović Lj. Velimir (2007), *Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika*, Doktorska disertacija, Biblioteka Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, str. 505-511.
- [2] Eljade Mirča (1986), *Sveto i profano – sa predgovorom Sretena Marića*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, str. 16-17.; Prema Sretenu Mariću za M. Eljade arhetipovi još uvek daju smisao života i stvaraju kulturne vrednosti. Isto tako, arhetipovi su sredstvo preobražaja na temelju

egzistencijalnih situacija koje su nekad proizvodile fenomene kroz mitove i simbole (kao arhajske religije), kroz arhajski doživljaj svetosti sveta, to jest arhajsku hijerofaniju. U vezi s tim neminovno sledi komparativno proučavanje religije koje će odigrati kulturnu misiju najvećeg značaja u bliskoj budućnosti. Baš iz tog „susreta primitivne religije i zapadne svesti nastaje druga renesansa“.

- [3] Ontofanija je kosmogonija mita, odnosno izbijanje stvarnog, izbijanje Bića u svet, kao što je uvek i hijerofanija. „Mit priča kako je svet ustanovljen kao stvarnost kroz sveto, koje je krajnji uzrok egzistencije. (...) Mit priča o onom što se zbilo in illo tempore“. U kontekstu religiozno profilisanog bića, ovde je reč o onom što je Gospod učinio na početku vremena, „koje je, ne vreme istorijsko, pa, dakle, potpuno iluzorno, već vreme sveto, pa, dakle, jedino stvarno“. (Vidi: *Mirča Elijade, Sveto i profano, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1986, str. 22*).
- [4] Peno M. Zdravko (2005), *Katihizis – osnove pravoslavne vere*, Manastir Ostrog, str. 28-31.
- [5] Teofaničan fenomen, znači da se u vezi sa otkrovenjem novog ili starijeg hrišćansko-pravoslavnog znaka u lokalnom prostorno-pejzažnom okruženju dogodilo bogojavljenje. Ovaj bogojavni fenomen posebno artikuliše „duh mesta“ i svetog ozračja. Sve do momenta sabranja i činodejstva lokalne crkvene zajednice i molitvenog otkrovenja ovog fenomena, određeno anonimno ili znano mistično svetovno mesto predstavljalo je neotkriveni i nepoznati genius loci u lokalnom prostorno-pejzažnom ambijentu. Nakon otkrovenja bogojavnog fenomena, to mesto postaje bogojavno, odnosno sveto i buduće kultno mesto. To je arhetipska ontološko-duhovna struktura, čija je istorijsko-hrišćanska simbolika vezana za sveto (kultno) mesto, koja mu kao značajna obredno-religiozna prethodnica udahnjuje blagotvornu duhovnu energiju, zatim koja mu daje sveto ozračje i značaj svetosti, i defakto zauvek ili trajno, uzdiže dotadašnju profanu strukturu na uzvišeni stepen svetosti. Na taj način, bogojavni fenomen je artikulisao i udahnuo novi kvalitet i dodatno potencirao „duh mesta“ i njegovu novu vrednost u lokalnom prostorno-pejzažnom ambijentu. Takav čin ustanovljenja teofaničnog genius loci doprineo je njegovom izdvajanju i oboženju, čime su stvoreni uslovi za ubikaciju njegove svetosti. To sada već oglašeno i posebno prepoznatljivo i označeno mesto, ispunjava razloge za afirmisanje i artikulisavanje njegove volumenizacije, što takođe prethodi budućoj izgradnji hramovne svetinje i smeštaju narečene crkveno-duhovne institucije.
- Duh svetog mesta je tačka oslonca za pravoslavno profilisano duhovno biće (homo religiosus), koja na temelju njegovog onto-duhovnog iskustva i artikulisanih hrišćansko-pravoslavnih struktura i simbola,

afirmiše njegove kreativno-stvaralačke potrebe sa posebnim stvaralačko-graditeljskim odnosom i zahtevom. Na taj način, njegovi prostorni volumeni postaju kreativno-stvaralački izazov, koji će adekvatno artikulisati materijalizaciju primerene prostorno-graditeljske strukture za potrebe narečene institucionalne crkveno-duhovne jedinice.

Zato M. Elijade kaže „teofanija posvećuje neko mesto samom činjenicom što ga čini 'otvorenim' ka visinama, to jest što mu omogućuje opštenje sa Nebom; paradoksalna tačka prelaza iz jednog načina bivstvovanja u drugi. (...) Često čak i nije nužno da se radi o teofaniji ili hijerofaniji u strogom smislu reči: dovoljan je bilo kakav znak koji ukazuje na svetost mesta. (...) Ukoliko se nikakav znak ne manifestuje u okolini, onda se on izaziva. Upraznjava se, na primer, neka vrsta evocatio pomoću životinja: one pokazuju koje je mesto pogodno da se na njemu podigne svetilište ili naseobina“. Tu je dakako reč o molitvenom prizivanju Svetog Duha (svetih snaga ili slika), i u stvari traži se neki tajanstveni znak kao apsolutna tačka oslonca za snalaženje u homogenosti prostora. Iz tog razloga, za religioznog čoveka razrađene su razne tehnike orijentacije, „koje su u pravom smislu reč tehnike izgradnje svetog prostora“. Na taj način, obredno-religiozni čin prethodi izgradnji svetog prostora. On je nužnost za svako religiozno profilisano biće, a efikasan je samo utoliko ukoliko reprodukuje delo Gospodnje. (Vidi: *Mirča Elijade, Sveto i profano, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1986, str. 63-66*).

- [6] Hijerofaničan fenomen, znači „izliv“ svetosti koji je u vezi sa otkrovenjem novog ili starijeg hrišćansko-pravoslavnog znaka u lokalnom prostorno-pejzažnom okruženju. Izliv svetog, posebno je artikulisao „duh mesta“ i svetog ozračja, na do tada anonimnom i neotkrivenom svetovnom genius loci u lokalnom prostorno-pejzažnom ambijentu.
- Znači, svetost je nešto što je kvalitativno različito od svetovnog (profanog) okruženja. Mirča Elijade navodi da „Svaka vrsta svetog prostora podrazumeva neku hijerofaniju, izliv svetoga, čime se izvesna teritorija odvaja od kosmičke sredine koja je okružuje, čineći je kvalitativno različitom. (...) Manifestacija ili ispoljavanje svetog može čak biti u ma kojem predmetu, kamenu ili drvetu, i tako sve „do najviše hijerofanije, koja je za hrišćanina inkarnacija Boga u Isusu Hristu. (...) To je uvek isti misteriozni čin manifestacija nečeg „sasvim drugog“, neke realnosti koja ne pripada našem svetu, u predmetima koji čine sastavni deo našeg „prirodnog“ i „profanog“ sveta. (...) Sveti kamen, sveto drvo nisu obožavani kao takvi; oni su to upravo i samo zato što su hijerofanije, zato što „pokazuju“ nešto što više nije ni kamen ni drvo, nešto što je ganz andere“ (tj. sasvim drugo op. a.).

Tako, manifestujući sveto, ma koji predmet ili bogojavni ili prostorni fenomen postaje nešto drugo, ali ne prestaje da bude ono što jeste, „jer on nastavlja da učestvuje u kosmičkoj sredini koja ga okružuje“. Znači, sa svetovnog aspekta, sveti kamen ostaje kamen, sveti prostor ostaje prostor, i prividno ništa se sveti kamen ne razlikuje od ostalog kamenja, odnosno sveti prostor od ostalog prostora. Međutim, za one kojima se neki kamen ili neki bogojavni ili prostorni fenomen ukazuje svetim, njihova neposredna stvarnost se preobrati, naprotiv, u natprirodnu. „Drugim rečima, za one koji imaju religiozno iskustvo, celokupna Priroda je pogodna da se ukaže kao kosmička sakralnost. Kosmos u svojoj ukupnosti može da postane hijerofanija“. Elijade još navodi da „sveto odgovara moći i, u krajnjem slučaju, stvarnosti u pravom smislu reči. Sveto je zasićeno bićem. Sveta sila, to istovremeno znači stvarnost, dugovečnost i efikasnost“.

Za religioznog čoveka prostor nije homogen. On ima prekide i pukotine i zato postoje „delovi prostora koji su kvalitetno drugačiji od drugih“.

„A Bog reče: ne idi ovamo. Izuj obuću svoju s nogu svojih, jer je mjesto gdje stojiš sveta zemlja“ (Druga knjiga Mojsijeva, III, 5). Postoji, dakle, sveti, i prema tome „jaki“, značajni prostor, ali postoji i drugi, neposvećeni i, dakle, bez strukture i postojanosti, jednom reči: amorfnu prostor. Na taj način, „Manifestacija svetog ontološki zasniva Svet“. Znači, u beskrajnem i homogenom prostoru, „bez ikakve oznake, gde je nemoguća bilo kakva orijentacija, hijerofanija otkriva apsolutnu „tačku oslonca“, „Centar“, tj. hijerofanični genius loci. (Vidi: Mirča Elijade, *Sveto i profano*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1986, str. 56-63).

[7] Milin Lazar (1977), *Naučno opravdanje religije (Apologetika)*, Knjiga 2 – *Istorija religije*, „Pravoslavje“, Beograd, str. 11, 319. i 354.

[8] Milin Lazar (1977), Isto, str. 320.

[9] Teofaničan i hijerofaničan genius loci proishodi iz teofanije i hijerofanije kao arhetipske bogonadahnute i bogoslužbene strukture, pa u navedenom kontekstu Sreten Marić kaže: „Svejedno da li je današnji čovek toga svestan ili nije, da li ih razume ili ne razume, izvesni simboli i mitovi (duhovne tvorevine op. a.) žive u njemu i igraju odlučujuću ulogu. I dalje Sreten Marić citirajući M. Elijade kaže: „Kod modernog čoveka, koji se proklamuje areligioznim, religija i mitologija su se „sklonile“ u tmine nesvesnog... U najboljem delu svog bića on čuva uspomenu [na iskonske mitove]... Svetovni čovek je potomak homo religiosusa, i on ne može da izbriše vlastitu istoriju, to jest ponašanje vlastitih predaka...“ Nadalje, po Elijade-u arhetipovi „vladaju isto tako i svešču, a naročito „nadsvešču“ (transconsciousness), religioznim, svesnim doživljajem sveta“.

U realizaciji arhetipa postoji strogi logički princip koji deluje pri proizvodnji tvorevina Svetog Duha,

„a naši simbolizmi imaju svoj najviši izraz u religioznom nadsvesnom doživljaju“. Dakako, ti simbolizmi nisu proizvod ljudskog duha, oni su otkrovenje, oni ukazuju na nešto što čoveka prevazilazi, što od čoveka ne dolazi. Oni ukazuju na otkrovenje fenomena, tj. teofaniju (bogojavljenije) i hijerofaniju (izliv svetosti) na izbijajuće, bogojavno i izlivno označenom svetom mestu. Oni ukazuju na hijerofaniju kao ovozemnu manifestaciju svetog, dakle nešto što „ne pripada ovom svetu“, a manifestuje se na apodiktičan (očit i neoboriv) način i ucrtava nam pravac, odlučuje o našem ponašanju. Tvorevine Svetog Duha uvek imaju ontološki režim i otkrivaju nam strukturu stvarnosti, pa onofanija uvek implicira teofaniju. Zato je njihovo otkrovenje shvaćeno kao spoznaja i zakon u striktno religioznom smislu: „kao faktičko otkrovenje večitih istina od strane natprirodnih sila“ (Boga). Tako tvorevine Svetog Duha čine oblik tih otkrovenja, „ne nešto što bi arhaiski čovek smatrao otkrovenjem, već što to jeste“. (Vidi Elijade M. (1986.), *Sveto i profano (sa predgovorom Sretena Marića)*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, str. 17-19).

Upravo ovi sveti fenomeni su za sva bića sa religioznim iskustvom relevantni simboli i reperi koji udahnuju svetost kao novostvorenu vrednost i tako defakto obeležavaju i utelovljuju svete tvorevine duha kao nematerijalne vrednosti na nekom dotad anonimnom ili znanom svetovnom mističnom mestu. Ove temeljne činjenice bile su od velikog uticaja na autora ovog rada, da na temeljima religioznog iskustva i manifestacija onofanije, teofanije i hijerofanije, kao i bitne razlike između svetog i svetovnog mesta i prostora na koju ukazuje i M. Elijade, utvrdi sebe u uverenju da takvo sveto mesto ima poseban nematerijalni duh, a time i posebnu ili dodatnu nematerijalnu vrednost ostvarenu kroz otkrovenje i manifestaciju teofanije i hijerofanije. Ta njegova novostvorena nematerijalna vrednost kao kvalitativna posebnost uzdiže ga, i čak ga izdvaja i izuzima u odnosu na uže i šire profano okruženje, a to znači da ono kao takvo nije i ne može biti običan (svetovni) genius loci. Znači, kako je svako sveto mesto sa utelovljenom svetosti kao novostvorenom vrednosti bitna tačka oslonca za religiozno profilisano crkveno-duhovno biće, i kako se ono zbog toga kvalitativno razlikuje od svakog svetovnog genius loci u neposrednom okruženju, u doktorskoj disertaciji autor je posledično svako sveto mesto uz navedene razloge i definitivno prepoznao, istakao i nazvao: teofanični i hijerofanični genius loci. (Vidi: Velimir Lj. Čerimović (2007), *Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, Novi Sad, str. 65;

- Velimir Lj. Čerimović (2007), *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost*, Nova urbanost – Globalizacija – Tranzicija, Društvo urbanista Beograda, Beograd, str. 260).
- [10] Sveto (kultno) mesto, zasniva se na teofaničnom i hijerofaničnom genius loci koji nakon otkrovenja, teritorijalizacije, oduhovljenja i utelovljenja svetosti, definitivno postaje prostorno dimenzionirani volumen ili namenski, institucionalno, prostorno i graditeljski definisana i stepenovana celina. Istorijski kontinuitet i tradicionalizam ovakve svete celine proishode iz njihove veze sa religioznim tvorevinama u dalekoj prethrišćanskoj i ranohrišćanskoj prošlosti. Kroz dugovečnu religioznu istoriju čovečanstva određena mesta za obredno-religiozne radnje i sabranje religiozne zajednice, podrazumevala su optimalne proporcije, ali i centralni položaj u prostornom opsegu naselja. Uvođenjem hrišćanstva i ustanovljenjem crkveno-duhovnih institucija (manastir, parohija itd.), sveto (kultno) mesto takođe, dobija centralni položaj u naselju i proporcionalno dimenzioniran prostorni okvir za izgradnju hrama i pratećih svetovnih sadržaja, koji su u funkciji boravka bogoslužbenih lica, funkcionisanja crkveno-duhovnog protokola i okupljanja članova hrišćansko-pravoslavne zajednice radi bogoslužjenja. U okvirima spoljašnjeg svetog volumena oko pravoslavnog hrama, u duhu sa arhetipskim prostorno-graditeljskim konceptom koji preferira duhovnu, svetovnu i zaštitnu osnovu, kroz hrišćansko-pravoslavnu istoriju i viševjekovne kreativnostvaralačke procese, došlo je do crkveno-graditeljske strukturalizacije i razvoja nekoliko tipoloških oblika pravoslavne crkvene porte.
- [11] Čerimović Lj. Velimir (2007), Isto, Doktorska disertacija, str. 67.
- [12] Čerimović Lj. Velimir (2007), Isto, Doktorska disertacija, str. 68-69.
- [13] Čerimović Lj. Velimir (2007), Isto, Doktorska disertacija, str. 69.
- [14] Čerimović Lj. Velimir (2000), *Prestolni arhijereji kao graditelji mitropoljsko-patrijaršijskih struktura u Arhidijezi karlovačkoj*, Magistarska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, Novi Sad, str. 18-277; Čerimović Lj. Velimir (2007), *Sremski Karlovci i Dalj – prestolni centri Karlovačke mitropolije – novi pogledi*, Izdavački fond Arhiepiskopije beogradsko-karlovačke i suizdavači Udruženje Srba iz Hrvatske – Odeljenje za kulturno nasleđe Srba – Beograd, Srpsko kulturno društvo „Zora“ Knin-Beograd, Beograd, str. 63–436.
- [15] Rezultat navedenog projekta su: Čerimović Lj. Velimir (2000), *Prestolni arhijereji kao graditelji mitropoljsko-patrijaršijskih struktura u Arhidijezi karlovačkoj*, Magistarska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, Novi Sad (str. 283); Čerimović Lj. Velimir (2007), *Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika*, Doktorska disertacija, Univerziteta u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka – Departman arhitektura i urbanizam, Novi Sad (str. 675); Naučna monografija: Čerimović Lj. Velimir (2007), *Sremski Karlovci i Dalj – prestolni centri Karlovačke mitropolije – novi pogledi*, Arhiepiskopija beogradsko-karlovačka sa blagoslovom Njegove svetosti Patrijarha srpskog G.g. Pavla, Episkopa sremskog Vasilija i Episkopa osečkopoljskog i baranjskog Lukijana, Udruženje Srba iz Hrvatske – Odeljenje za kulturno nasleđe Srba i Srpsko kulturno društvo „Zora“ Knin-Beograd, Beograd (str. 486); Nadalje, autor je o pravoslavnoj crkvenoj porti objavio i sledeće naučne radove: Velimir Lj. Čerimović (2003.), *Crkveno-prestolne strukture Karlovačke mitropolije*, I. međunarodni naučni skup „Srbi u istočnoj Hrvatskoj“ – Osijek 7.-8. juna 2002. g., Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ Zagreb – Pododbor Osijek, Zbornik radova, Osijek (str. 185–197); Velimir Lj. Čerimović (2007.), *Pravoslavna crkvena porta – tradicija i savremenost*, Časopis za urbanizam, arhitekturu i dizajn „Arhitektura“, Broj 117, septembar 2007. g., Klub arhitekata – Arhitektonski forum, Beograd & Podgorica (str. 10-11); Velimir Lj. Čerimović (2007), *Pravoslavna crkvena porta i savremena urbanost*, Zbornik radova „Nova urbanost – Globalizacija – Tranzicija“, Društvo urbanista Beograda, Beograd (str. 251-266); Čerimović Lj. Velimir (2008), *Pravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka – I deo*, Izgradnja, Broj 62 (3-4. mart-april), Godina LXII, Beograd (str. 65-84); Čerimović Lj. Velimir (2008.), *Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju – II deo*, Izgradnja, Broj 62 (8-9. avgust-septembar), Godina LXII, Beograd (str. 315-338); Velimir Lj. Čerimović (2009), *Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka kao prostorno-graditeljski fenomen* (Serbian-orthodox churchyard of Sremski Karlovci church as a spatial-architectural phenomenon), International conference „The space i European architecture – tradition and innovation“ („The palace“ – the town of Balchik, Bulgaria 3.-5. june 2009), Ministry of culture – Republic Bulgaria, State Cultural Institute „The palace“ – the town of Balchik, Varna Free University „Chernorizets Hrabar“ Faculty of Architecture, Proceedings part I, Balchik, Bulgaria (str. 178-187).
- [16] Popović Svetlana (1993), *Krst u krugu – Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Prosveta – Beograd i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, str. 45.
- [17] Popović Svetlana (1993), Isto, str. 59.

- [18] Mojsilović Svetlana (1981), *Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije*, Saopštenja – Communications, Broj XIII, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, str. 7-43.
- [19] Mojsilović Svetlana (1981.), Isto, str. 18. i 30; Popović Svetlana (1993.), str. 46.
- [20] Čerimović Lj. Velimir (2007.), Isto, Doktorska disertacija, str. 11-656.
- [21] Mojsilović Svetlana (1981.), Isto, str. 7-43.
- [22] Čerimović Lj. Velimir (2000.), Isto, Novi Sad, str. 63-130.
- [23] Popović Svetlana (1993.), Isto, str. 48-49.
- [24] Popović Svetlana (1993.), Isto, str. 48.
- [25] Popović Svetlana (1993.), Isto, str. 48-49.
- [26] Mojsilović Svetlana (1981.), Isto, str. 8, 18-21.
- [27] Popović Svetlana (1993.), Isto, str. 46-47; Isto tako, obredni značaj i kontinuitet u ograđivanju svetilišta sa jasno definisanim granicama (volumenom) ističe i Mirča Elijade. (Vidi: *Sveto i profano, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1986, str. 61-85*; i *Mircea Eliade, Traite d histoire des religions, Paris, 1964, str. 313*). U vezi s tim, treba podsetiti da se i u okviru konstitutivne paradigme „onto-duhovna prethodnica – institucija – funkcija – oblik“ uočava značaj obrednog i religioznog činodještva kod određivanja teofaničnog i hijerofaničnog genius loci kao bitnog uporišta u otkrivanju i artikulisanju svetog mesta i volumena. (Vidi: Čerimović Lj. Velimir (2007.), *Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika, str. 458-650*). Nadalje, obredno-religiozna činodještva kroz crkveno-graditeljsku i gradograditeljsku istoriju, koja su kao prethodnica u funkciji otkrivanja svetog mesta, prenosiva i primenjiva su i na osnivanje naselja i gradova. Tako kod određivanja lokacije budućeg grada Etrurščani su u okviru onto-duhovne prethodnice zaoravali svetu brazdu. Ovaj etrurski običaj zabeležen je na plitkom reljefu koji se čuva u *Courtesy Museo Archeologico* u Akvileji. Osim toga, u postupku fundacije etruskog grada ističe se više faza:
Inaguratio, Contemplo, Orientatio, Limitatio, Amburbia i Consecratio. O etrurskoj mitologiji i ritualima koji su prethodili izgradnji budućeg grada piše i Bogdan Bogdanović. (Vidi: *Urbs & Logos – ogledi iz simbologije grada, Gradina, 1976, str. 80-91*). Međutim, ovo obredno-religiozno činodještvo vezano za *Disciplinu etrusca* nije se samo odnosilo na pravila o osnivanju grada. Bruno Milić ističe da su to čitave zbirke magijskih formula koje su određivale tadašnja sveta i svetovna pravila ponašanja. (Vidi: *Razvoj grada kroz stoljeća I – prapovijest-antika, Školska knjiga, Zagreb, 1994, str. 181-183. i 208-209*).
- [28] Mojsilović Svetlana (1981), Isto, str. 7.
- [29] Sveto kultno mesto kao ogradno izdvojen prostor i teofaničan i hijerofaničan genius loci, bitno se razlikuje od neposrednog profanog okruženja. Tako ograda sa vratima znači granicu ili prag koji razdvaja sveti i svetovni prostor, a istovremeno razdvajaju i dva načina bivstvovanja, svetovnog i religioznog. Zato ograda i vrata predstavljaju i među koja razdvaja dva suprotstavljena sveta. Ujedno to je paradoksalno mesto gde oni međusobno opšte i „gde se odvija prelaz iz profanog u sakralizovani svet“. U vezi s tim treba reći, ni kontinuitet ograđenog mesta, kao ni simbolizam centralnog rešenja sa svetom dominantom svetilišta, ne prekida se s pojavom hrišćanstva. To ističe i Mirča Elijade. (Vidi: *Sveto i profano, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1986, str. 61-85*; i *Mircea Eliade, Traite d histoire des religions, Paris, 1964, str. 313*), a potvrđuje i S. Mojsilović. (Vidi: *Mojsilović Svetlana (1981), Isto, str. 8*). Tako je hrišćansko svetilište po svojoj suštini uzvišeno i bogonadahnuo, što za nepripremljenog vernika predstavlja duhovno iskušenje (S. Mojsilović citirajući M. Elijade navodi da je ono čak i opasno za nepripremljenu jedinku). Zato religiozno profilisano duhovno biće ima iskonsku potrebu da se kroz njegovo saborno učešće u obredno-religioznom činodještvu, molitveno pripremi i uvede u duhovni i fizički kontakt sa svetim mestom i volumenom.
- [30] Elijade Mirča (1986), Isto, str. 61-66.
- [31] Mojsilović Svetlana (1981), Isto, str. 20; Popović Svetlana (1993), Isto, str. 46.
- [32] Mojsilović Svetlana (1981), Isto, str. 30.
- [33] Čerimović Lj. Velimir (2007), *Pravoslavna crkvena porta u prvoprestolničkoj Arhiepiskopiji Mitropolije karlovačke – razvoj i tipologija oblika, str. 55-457*; Čerimović Lj. Velimir (2008), *Pravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka – I deo, Izgradnja, Broj 62 (3-4. mart-april), Godina LXII, Beograd, str. 65-84.*; Čerimović Lj. Velimir (2008), *Paradigma pravoslavne crkvene porte kao podloga za crkveno-graditeljska pravila o njenom savremenom planiranju i oblikovanju – II deo, str. 315-338*; Čerimović Lj. Velimir (2009), *Srpskopravoslavna crkvena porta sremskokarlovačka kao prostorno-graditeljski fenomen (Serbian-orthodox churchyard of Sremski Karlovci church as a spatial-architectural phenomenon)*, International conference „The space i European architecture – tradition and innovation“ („The palace“ – the town of Balchik, Bulgaria 3.-5. june 2009), Proceedings part I., Ministry of culture – Republic Bulgaria, State Cultural Institute „The palace“ – the town of Balchik, Varna Free University „Chernorizets Hrabar“ Faculty of Architecture, Balchik, str. 178-187.
- [34] Pravoslavna crkvena porta kao spoljašnji sveti prostor i volumen ima svoj centar koji je temeljno vezan za teofanični i hijerofanični genius loci. Na tom krstonosno markiranom mestu izgrađena je hramovna vertikala koja predstavlja centralno rešenje i dominantu (centar) svetog kultnog mesta, sistema i volumena. Postavljanjem krsta i izgradnjom hramovne vertikale „sakralizovan je predeo, što je na izvestan način odgovaralo „novom rođenju“. Zato „hramovi su slika i prilika kosmičke Planine i prema tome predstavljaju pravu „vezu“ između Neba i Zemlje“.

Isto tako, „osnove hramova sežu duboko u donje predele“; „svetost Hrama je zaštićena od svakog zemaljskog kvara“ zato što je arhitektonski plan hrama božije delo, a milošću božijom „čovjeku se ukazuje sjajna vizija ovih modela, a on zatim nastoji da ih reprodukuje na Zemlji“. (Vidi: *Sveto i profano, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1986, str. 71. i 83*).

Posebna bogonadahnutost svetog kultnog mesta proishodi iz njegovog uzvišenog centra koji je temeljni i sastavni element svete celine. U vezi sa centrom kao dominantom svetog i svetovnog prostornog sistema i Kristijan Norberg Šulc navodi da je takva vertikalna dominanta kroz crkveno i grado-graditeljsku istoriju vezana za sveti i svetovni prostor. (Vidi: *Stanovanje, Građevinska knjiga, Beograd, 1990, str. 22-25*). On kaže citirajući Bolnova (Bollnow) „Centar“ je ona tačka gde pojedinac zauzima položaj duhovnog bića u prostoru, tačka gde „zastaje“ i „živi u prostoru“. Čovek je zaista uvek zamišljao da prostor ima centar. Grci su smestali „pupak univerzuma“ (omphalos) u Delfe, Rimljani su Kampidoljo (Campidoglio) smatrali za caput mundi, Ka'ba Meke je još uvek centar Islamskog sveta, a da ne

pominjemo kakvu su uzbunu izazvali Kopernik i Galilej poricanjem da je Zemlja centar univerzuma“. Zatim citirajući M. Elijade ističe kako on kaže:

„Opšte uzev, centar, bilo da je otkriće ili projekcija jedne čvrste tačke, isto je što i stvaranje sveta“. Zato K. N. Šulc još ističe kako centar uopšte, doživljava se kao ona vertikalna axis mundi (osa sveta) koja sjedinjuje zemlju i nebo, a vertikala se smatra svetom dimenzijom prostora. „Ona predstavlja 'putanju' prema jednoj 'višoj' ili 'nižoj' stvarnosti svakodnevnog života, realnost čija je sudba da nadvlada zemljinu težu ili da joj podleže. Axis mundi je još značajnija predstava od one o centru na zemlji, ona predočava vezu između kosmičkih carstava, pokazuje pravac duž kojeg se može preći iz jednog u drugo carstvo. Pošto se ljudski život dešava na zemlji – pod nebom, vertikala se doživljava kao linija napona“.

[35] Čerimović Lj. Velimir (2007.), Isto, Doktorska disertacija, str. 458-650.

[36] Čerimović Lj. Velimir (2007.), Isto, Doktorska disertacija, str. 20.

[37] Čerimović Lj. Velimir (2008.), Isto, Izgradnja, Beograd, str. 336-337.